

VIATA RELIGIOASA SI COMPORTAMENUL ECONOMIC

Dr. Sergiu Balan,

IFP „Constantin Rădulescu Motru”, București

Abstract: *In this paper, I will try to highlight the correlations between certain aspects of religious belief and practice, on one hand, and the economic behavior of human agents involved in both kind of activities, on the other hand. The analysis starts with a presentation of Max Weber's view of the role of protestant ethic in the birth of capitalism, and then deals with the last developments in the field of the study of religion and economics mutual dependence.*

Keywords: *economics, religion, education, homo oeconomicus homo religiosus.*

Cercetările întreprinse în ultimele două secole în domeniul științelor umaniste au avut drept rezultat constituirea de diverse modele explicative, în contextul cărora ființa umană este înțeleasă fie ca esențialmente gânditoare, rațională – *homo sapiens* (Carl Linnaeus) –, fie ca ludică (în sensul în care produsul fundamental al activității sale, cultura, este interpretată ca joc) – *homo ludens* (G.F. Creuzer și Johan Huizinga) –, fie ca o ființă practică, una care, ajutându-se de uneltele pe care ea însăși le creează, ia în stăpânire lumea – *homo faber* (Henri Bergson) –, fie ca agent rațional guvernat de interesul economic propriu – *homo oeconomicus* (W. Pareto) –, fie ca ființă religioasă – *homo religiosus* (A. Hardy, M. Scheler, M. Eliade). Deși lista acestor determinative este cu mult mai lungă, cuprinzând expresii precum: *homo viator* („ființa călătoare către Dumnezeu”), *homo loquens* („ființa vorbitoare”), *homo aestheticus* („ființa capabilă de a aprecia frumusețea”) sau *homo metaphysicus* („ființa metafizică”), în acest context ne interesează doar două dintre ele: omul religios și omul economic. Mai precis, vom încerca să vedem dacă există o legătură între valorile religioase și elementele comportamentului religios, pe de o parte, și valorile economice și diversele aspecte ale comportamentului economic pe de altă parte, precum și în ce constă această legătură.

Deși studiul interdependenței dintre religie și economie constituie o preocupare substanțială a unui mare număr de cercetători contemporani, fapt evidențiat și de constituirea Asociației Pentru Studiul Religiei, Economiei și Culturii (*Association for the Study of Religion, Economics and Culture – ASREC*)¹ și a Centrului Pentru Studiul Economic al Religiei (*Center for the Economic Study of Religion – CESR*)², această preocupare nu este nicidecum una nouă. Încă economistul Adam Smith, în lucrarea sa *Avuția Națiunilor* (1776), încercând să explicitizeze condițiile care au condus la fenomenul economic și social care a fost Revoluția industrială, a aplicat principiile novatoare ale *laissez-faire*-ului la o serie de aspecte ale vieții religioase. După opinia sa, credințele și comportamentele religioase, ca și acelea economice, reprezintă consecințe ale alegerilor raționale ale oamenilor: la fel ca în cazul activităților comerciale, oamenii aleg religia la care doresc să adere, precum și gradul în care intenționează să se implice în activitățile religioase, și fac acest lucru într-un mod predictibil, determinat de costurile și beneficiile acțiunii respective. De asemenea, Smith a fost preocupat de relațiile ce se pot stabili între religie și stat. El a argumentat în mod hotărât pentru separarea bisericii de stat, renunțarea la intervenția statului (prin tratament preferențial, coerciție, violență,

¹ Vide <http://www.religionomics.com/asrec/index.html>.

² Vide <http://www.religionomics.com/cesr/index.html>.

represiune) în favoarea unei religii anume și pentru instituirea unui climat social favorabil pluralismului religios, ceea ce ar permite existența unei multitudini de instituții religioase, între care să existe competiție.³ În condițiile în care există o religie de stat și un monopol religios, fanatismul și intoleranța apar imediat și restrâng libertatea de gândire și acțiune, în timp ce existența unei “piețe libere” în domeniul religios înseamnă preeminența unei atitudini tolerante și raționale.

Nu doar economiștii din perioada modernă au fost interesați de interdependența dintre economie și religie. La celălalt capăt al registrului se află contemporanul lui Adam Smith, teologul John Wesley (1703-1791), fondatorul metodismului, promotor, în predicile sale, a unei atitudini deosebit de favorabile implicării oamenilor în activitățile economice, îndemnul pe care l-a adresat în mai multe rânduri enoriașilor săi fiind: “Câștigați cât se poate de mult, economisiți cât se poate de mult, dăruiți cât se poate de mult (*Gain all you can, Save all you can, Give all you can*)”.⁴ Ulterior, într-o predică celebră, intitulată *Folosul banilor (The Use of Money)*, Wesley a dezvoltat cele trei idei cuprinse în recomandarea menționată și a argumentat, pornind de la considerente de natură religioasă, în favoarea unor valori precum munca stăruitoare, independența și autonomia economică și întraajutorarea reciprocă. Spre sfârșitul vieții, însă, înțelegând că relația dintre domeniul religios și cel economic nu este unidirecțională, a observat că succesul economic și sporirea bunăstării tind să conducă la o reducere a participării la viața religioasă și la o diminuare a credinței, astfel că a concluzionat că o creștere economică prea accentuată poate fi dăunătoare vieții religioase și a început să militeze pentru utilizarea pe scară largă a câștigurilor în scopuri de binefacere.

Cea mai cunoscută abordare a raporturilor dintre religie și viața economică rămâne însă aceea a gânditorului german Max Weber (1864-1920), și este cuprinsă într-o serie de lucrări care începe cu *Etica protestantă și spiritul capitalismului (1904-1905)*⁵ și mai conține, între altele, *Religia în China: confucianism și taoism* și *Religia în India: sociologia hinduismului și budhismului*. Scopul principal pe care Weber l-a urmărit în aceste scrieri este acela de a înțelege și explica, fără a produce însă și judecăți de valoare, maniera diferită în care s-a dezvoltat civilizația occidentală prin comparație cu aceea orientală, punând în evidență elementele originale și distinctive ale celei dintâi. Trăsăturile specifice ale civilizației occidentale sunt, după Weber, abordarea de tip raționalist a științelor naturii (utilizarea observației, experimentului și a sistematizării matematice a rezultatelor), conceperea rațională a jurisprudenței, a administrației, a guvernării și a activităților economice. Nu în ultimul rând, religia occidentală este și ea raționalizată, în sensul eliberării de gândirea magică, prin ceea ce s-a numit “dezvrăjirea lumii”, iar paradigma acestei tendințe este creștinismul protestant sau reformat, cu deosebire acela de factură calvinistă, despre care gânditorul german consideră că a avut un rol deosebit (deși nu exclusiv) în constituirea trăsăturilor ce individualizează civilizația occidentală. Întrucât în acest context ne interesează raportul dintre domeniul religios și acela economic, ne vom referi cu precădere la lucrarea *Etica protestantă și spiritul capitalismului*, de altfel cea mai cunoscută dintre scrierile lui Weber, a cărei teză fundamentală este aceea după care etica religioasă a protestantismului calvinist a influențat în mod hotărâtor apariția și dezvoltarea capitalismului în țările din occident, și cu deosebire în acele state în nordul Europei. În măsura în care, după cum am văzut, trăsătura fundamentală a tuturor elementelor caracteristice civilizației occidentale este

³ A. Smith, (1937), *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, London, Strahan, pp. 740sq.

⁴ *Apud* R.M. McCleary, (2008), *Religion and Economic Development*, în “Policy Review”, no. 148, April & May.

⁵ Pentru traducerea românească, *vide* M. Weber, (2007), *Etica protestantă și spiritul capitalismului*, trad. rom. I. Lemnij, postfață de I. Mihăilescu, ed. a II-a, Ed. Humanitas, București.

raționalismul lor, autorul *Eticii protestante* dorește să identifice sursa acestei tendințe spre raționalizare, iar concluzia sa va fi aceea că ea se găsește în etica religioasă rațională a protestantismului ascetic.

Scopul declarat al gânditorului german este acela de a înțelege “spiritul” capitalismului, determinat esențial de o abordare eminentamente rațională a activității economice, de utilizarea rațională a forței de muncă formal libere, organizarea industrială a muncii, separarea finanțelor private de cele ale întreprinderii, precum și de înțelegerea profitului ca pe un scop în sine, iar a efortului în vederea succesului economic drept un lucru lăudabil și virtuos.⁶ Pentru aceasta, el introduce ca factor explicativ principal mentalitatea caracteristică pentru creștinismul protestant. Una dintre trăsăturile decisive ale acestuia este dată de concepția cu privire la mântuire formulată de către inițiatorul Reformei, Martin Luther (1483-1546). După Luther, mântuirea este o chestiune determinată în mod exclusiv de credință și de raportul personal al individului cu divinitatea, precum și cu textul sacru (*Sola fide, sola Scriptura*), care face inutilă medierea între om și Dumnezeu realizată de către Biserică (considerată esențială în creștinismul catolic și în cel ortodox), situație în care accentul se mută în mod decisiv pe acțiunea individuală a credinciosului, care e hotărâtoare pentru mântuirea sa.

Pe de altă parte, însă, observă Weber, una dintre denominațiile protestantismului, care își are originea în activitatea lui Jean Calvin (1509-1564), propune o variantă specială a doctrinei mântuirii, anume aceea care implică existența predestinării: încă de la naștere, oamenii sunt predestinați a fi mântuiți ori condamnați, fapt care se va petrece indiferent de acțiunile acestora în timpul vieții. În aceste condiții, apare imediat nevoia psihologică de a descoperi indicii cu privire la destinul individual al fiecăruia: oamenii doresc să descopere dacă se numără printre cei mântuiți ori printre cei condamnați la infern. Calvinistii au ajuns astfel să considere că succesul individual în diferitele activități în care sunt implicați în lumea aceasta reprezintă indicii ale favorii divine, astfel încât reușita în domeniul economic a ajuns să fie văzută de către calvinști (și de către alte confesiuni, cum ar fi pietiștii, metodiștii, ori baptiștii) nu doar drept un simplu fapt pozitiv, ci, mai mult, un semn al predestinării divine pentru mântuire. Această atitudine, consideră Weber, a contribuit decisiv la producerea unei rupturi în raport cu mentalitatea tradițională și la nașterea capitalismului modern.

Max Weber face apel la acest tip de explicație deoarece a observat că, în țările europene în care coexistă catolici și protestanți, este evident “caracterul predominant *protestant* al posesiunii de capital și al patronatului, ca și al muncitorimii de înaltă calificare și mai cu seamă al personalului cu pregătire superioară tehnică și comercială din întreprinderile moderne”⁷. Aceasta poate însemna fie că Reforma a avut succes mai ales în rândul acelor categorii de persoane care întruneau calitățile necesare în contextul economiei capitaliste, fie că însăși Reforma a stimulat apariția și dezvoltarea acesteia. Oricum ar fi, se observă o corelație directă între apartenența la creștinismul protestant și înclinația către acel tip de raționalism care constituie marca specifică a capitalismului. Este deci nevoie să fie elucidată această legătură printr-un apel la aspectele de natură religioasă care disting diversele confesiuni creștine, pentru a vedea dacă acestea au într-adevăr un rol important în determinarea comportamentelor economice.

Una dintre ideile importante formulate de către Luther, care individualizează protestantismul în raport cu celelalte doctrine religioase este aceea de “vocație” sau “chemare” (*Beruf*), prin care “este conținută sau cel puțin conotată o concepție religioasă, aceea a unei *misiuni* date de Dumnezeu”, și care aduce ca noutate față de mentalitatea pre-capitalistă “aprecierea îndeplinirii datoriei în profesiunile laice ca fiind conținutul suprem pe care l-ar fi putut adopta autodeterminarea etică”, în sensul că

⁶ Cf. M. Weber, *op. cit.*, pp. 35sq.

⁷ *Ibidem*, p. 25.

“munca laică de zi cu zi avea o semnificație religioasă”.⁸ Conform acestei doctrine, fiecare persoană are vocația sa individuală, determinată de poziția sa în lume, dobândită prin naștere, precum și datoria de a împlini această vocație, dat fiind că în fața lui Dumnezeu nu există o ierarhie a vocațiilor, niciuna nefiind superioară alteia. Datoria împlinirii vocației vine din convingerea lui Luther după care supunerea față de voința divină – care distribuie aceste vocații – trebuie să fie una absolută. Cu toate acestea, consideră Weber, nu ar trebui să vedem în Luther un promotor conștient al capitalismului, în sensul că nici unul dintre reformatorii religioși nu a avut în primul rând motivații economice; consecințele economice ale acțiunilor lor derivă din impactul social de ansamblu pe care noile doctrine religioase ajung în cele din urmă să le aibă.

În continuare, Weber examinează o serie de trăsături comune formelor “ascetice” ale protestantismului, și anume ale calvinismului, pietismului, metodismului și sectelor care își au originea în mișcarea anabaptistă, despre care, după cum am mai spus, consideră că au o mai mare legătură cu nașterea capitalismului. El este interesat mai puțin de învățăturile oficiale cuprinse în compendiile de etică religioasă ale vremii, și mai mult de “identificarea *impulsurilor* psihologice generate de credința religioasă și de practica vieții religioase, care orientau modul de viață și îl atașau pe individ de această orientare”⁹. Există similitudini și deosebiri dogmatice între aceste culte, însă și asemănări în ceea ce privește consecințele lor etice, dat fiind faptul că reguli morale similare au putut adesea să fie derivate din temeuri dogmatice sensibil diferite. Ne vom opri aici doar asupra calvinismului, deoarece concluziile pe care Weber le formulează asupra lui sunt valabile și pentru celelalte confesiuni.

În ceea ce privește calvinismul, trăsătura sa specifică este, după cum am mai arătat, doctrina predestinării sau a alegerii prin grația divină, idee la care s-a ajuns printr-o derivare de factură eminentemente rațională, logică. Calvinistii consideră că oamenii există doar întru slava lui Dumnezeu, iar a aplica standardele umane de dreptate și corectitudine în cazul divinității este lipsit de sens și ofensator. Urmează că destinul individului este prestabilit, iar “a considera că un merit sau o vină omenească ar contribui la acest destin ar însemna că hotărârile absolut libere ale lui Dumnezeu, care stau neclintite în eternitate, ar putea fi privite ca transformabile prin acțiunea umană, ceea ce constituie o idee imposibilă (...) Dat fiind că hotărârile sunt neclintite, grația divină nu poate fi pierdută de către cei cărora [Dumnezeu] le-o adresează și nici nu poate fi atinsă de cei cărora le-a refuzat-o”¹⁰. Oamenii nu au puterea și nici dreptul de a pune în discuție ori de a schimba hotărârile divine, ei știu doar că unii sunt predestinați pentru mântuire, iar alții pentru damnare, iar a te plânge de acest lucru este absurd deoarece te pune într-o situație asemănătoare aceea a unui animal care s-ar plânge de faptul că nu e om. Dumnezeu nu mai este văzut, precum în catolicism, ca o divinitate apropiată de oameni, care se bucură de pocăința celui păcătos și ale cărui decizii pot fi influențate prin diverse metode, ci devine o divinitate absolut transcendentă, absconsă, misterioasă și inaccesibilă.

Consecința pe care acceptarea acestor idei trebuie să o fi avut, consideră Weber, este una dramatică: ea a determinat nașterea “sentimentului unei *nemaipomente singurătăți interioare a individului*”¹¹. Fiecare individ rămâne singur în fața celei mai importante probleme care grevează destinul său: mântuirea. Fiecare trebuie să-și înfrunte soarta în solitudine și nimic nu îl poate ajuta ori consola, de îndată ce nu mai e posibilă intercesiunea Bisericii, a sfinților ori a sacramentelor. Nu există pentru individ

⁸ *Ibidem*, pp. 63-64.

⁹ *Ibidem*, p. 118.

¹⁰ *Ibidem*, p. 123.

¹¹ *Loc. cit.*

nicio modalitate de a dobândi grația divină, dacă Dumnezeu a decis dinainte să nu i-o acorde.

Pe de altă parte, această doctrină a predestinării a apărut într-o perioadă a istoriei în care problema mântuirii era mai importantă decât oricând. Astfel că întrebarea fundamentală pe care fiecare credincios și-o punea în mod inevitabil era aceea dacă se numără sau nu printre cei aleși. Calvin însuși, care considera despre sine că este unul dintre aceștia, afirmase că în principiu oamenii nu pot afla răspunsul la această întrebare, deoarece asta ar însemna o încercare de a pătrunde în secretele divinității. Continuatorii săi, însă, au căutat să dea un răspuns necesității psihologice acute de a găsi mijloace pentru identificarea celor care se găsesc în starea de grație. Mai întâi, s-a spus că este de datoria fiecăruia să se considere pe sine un ales, și să privească orice îndoială în acest sens drept o ispită demonică. În al doilea rând, a fost încurajată implicarea în activitățile lumesti, considerate ca fiind mijloacele cele mai bune pentru sporirea încrederii în sine a individului.

Accentul deosebit pus pe succesul în activitățile de natură profană se explică prin aceea că, odată ce calviniștii au respins mistică luterană, conform căreia omul este doar un recipient pasiv care trebuie să se umple de divinitate, au fost nevoiți să adopte o variantă activistă a relației dintre om și Dumnezeu. Aceasta înseamnă că Dumnezeu însuși este cel care se manifestă în acțiunile omului, care nu e decât o unealtă de manifestare a voinței divine. Credința se probează prin rezultate ale activității obiective, iar scopul lor ultim este sporirea gloriei divine. În consecință, reușitele în domeniul tuturor activităților umane nu mai sunt mijloace de a dobândi mântuirea, ci sunt semne ale faptului de a fi un ales.

Consecința etică a acestui mod de a vedea lucrurile este instituirea unei morale ascetice. Nu există loc pentru slăbiciune sau greșeală, deoarece fiecare faptă trebuie să se încadreze într-un întreg coerent în care Dumnezeu însuși se manifestă. Din acest motiv, credinciosul este obligat să dea dovadă de un continuu autocontrol și să își conceapă viața în mod holist, rațional și sistematic, iar etica sa trebuie să fie una metodică și rațională.

Pentru a înțelege mai bine felul în care aceste idei ale protestantismului ascetic se leagă de dezvoltarea capitalismului, consideră Weber, trebuie să cercetăm mai degrabă acele scrieri care sunt produse ale practicii clericale, cu deosebire predicile, deoarece ele au avut cel mai mare impact practic, în formarea caracterului oamenilor.¹² Exemplare sunt, în acest sens, predicile pastorului puritan Richard Baxter (1615-1691), care conțin toate elementele eticii ascetice protestante. Pericolul cel mai mare pentru om, consideră Baxter, este inactivitatea, relaxarea excesivă, concomitentă cu pierderea din vedere a faptului că datoria fundamentală a omului este aceea de a duce o viață virtuoasă. În acest sens, și doar în acesta, avuția poate fi dăunătoare: întrucât poate conduce la lene și inactivitate. A pierde vremea în inactivitate este cel mai mare păcat deoarece risipește un timp prețios, ce ar trebui închinat împlinirii voinței divine, în conformitate cu vocația fiecăruia. El laudă munca stăruitoare și neobosită, văzută ca un exercițiu ascetic, și o recomandă tuturor, săraci ori bogați, deoarece fiecare are o vocație de împlinit, iar a profita lucrativ de orice oportunitate de câștig material este un fapt îndreptățit și recomandabil, deoarece este parte a împlinirii vocației personale. A vrea să fii sărac este un lucru moralmente condamnat, asemănător cu faptul de a vrea să fii bolnav.

Încercând să clarifice modul în care protestantismul ascetic (puritanismul) și ideea de vocație au influențat dezvoltarea capitalismului, Weber observă mai întâi că ascetismul este potrivit tendinței omului de a se bucura de viață și de oportunitățile ei în mod spontan, deoarece o astfel de atitudine îl deturneză de la împlinirea propriei

¹² *Ibidem*, p. 167.

vocații. De aici derivă “acea viguroasă tendință de uniformizare a stilului de viață, care astăzi stă la baza interesului capitalist al standardizării producției” și care își are sursa tocmai în “respingerea idolatrizării trupului”.¹³

În al doilea rând, arată gânditorul german, din punctul de vedere al puritanismului, omul nu este posesorul adevărat al bunurilor pământești de care dispune, ci doar un administrator al lor, în timp ce adevăratul proprietar este Dumnezeu, prin grația căruia el le deține vremelnic, astfel că el “trebuie să dea socoteală de fiecare bănuț care i s-a încredințat și cheltuirea lui într-un scop care nu este destinat gloriei lui Dumnezeu, ci plăcerii proprii este cel puțin condamnată”.¹⁴ Protestantismul ascetic este cel care a oferit un fundament etic pentru ideea că dobândirea și posesia de bunuri este recomandabilă, ba chiar este o datorie, atâta vreme cât nu e un scop în sine, ci un mijloc de a împlini voința divină și de a spori gloria lui Dumnezeu, situație în care constituie un semn al alegerii divine. Îmbogățirea considerată ca scop în sine, ca și lăcomia impulsivă și necinstea, sunt însă moralmente condamnable.

În acest fel, consideră Weber, mentalitatea puritană a favorizat dezvoltarea vieții economice capitaliste, însă trebuie observat și faptul că, odată dobândit, succesul economic are un efect negativ asupra religiozității, accelerând tendința către secularizare. Rădăcinile religioase ale capitalismului s-au uscat încetul cu încetul, lăsând loc pentru manifestarea neîngrădită a pragmatismului și utilitarismului caracteristice pentru economia capitalistă modernă. El a fost înlocuit de o etică seculară a muncii, în care valorile lumești, materiale au ajuns să îl domine pe individ fără nicio altă trimitere dincolo de ele, spre transcendență.

Desigur că, dincolo de aspectele sale interesante și stimulative, analiza lui Weber este departe de a fi completă, fapt pentru care i s-au adus o serie întregă de critici. Spre exemplu, profesorul Paul Fudulu, de la Universitatea din București, consideră că perspectiva weberiană este incompletă deoarece, analizând impactul pe care ideile religioase îl au asupra unei societăți, nu a avut în vedere decât un singur mega-obiectiv al acesteia, și anume performanța economică, lăsând la o parte analiza puterii, considerată a fi un alt de mega-obiectiv, la fel de dezirabil și important.¹⁵

Pe de altă parte, s-a subliniat, fapt de altfel recunoscut și de Weber însuși, că analiza sa este unidirecțională: ea vizează doar modul în care, în acest caz specific, ideile religioase pot influența comportamentul economic, nu însă și felul în care considerente și realități economice pot determina viața religioasă. Această determinare bi-direcțională face obiectul unor cercetări mai noi, între care trebuie menționate cele aparținând americanilor Laurence R. Iannaccone (probabil cel mai important cercetător actual al raporturilor dintre religie și economie), Rachel M. McCleary și Robert J. Barro.

În opinia lui Iannaccone, studiul raporturilor dintre economie și religie poate fi benefic pentru științele economice din mai multe motive: poate spori informațiile despre o zonă adesea neglijată a comportamentelor umane care nu funcționează după principiul pieței, poate conduce la descoperirea de modalități în care modelele economice pot fi modificate pentru a răspunde la întrebări privitoare la credințe, norme și valori, poate stimula explorarea în continuare a modului în care religia afectează atitudinile și activitățile economice ale indivizilor, grupurilor și societăților.¹⁶ Conform cercetătorului american, există mai multe modalități în care poate fi studiată interdependența dintre religie și economie. O primă manieră de abordare este aceea care constă în interpretarea

¹³ *Ibidem*, p. 180.

¹⁴ *Loc. cit.*

¹⁵ Cf. P. Fudulu, (2009), *The Economic Performance of Great Religions. An Alternative to Weber's Rationalism*, comunicare la ASREC Annual Meeting, <http://www.religionomics.com/asrec/>

¹⁶ Cf. L. Iannaccone, (Sep., 1998), *Introduction to the Economics of Religion*, în “*Journal of Economic Literature*”, vol. 36, No. 3, pp. 1465-1495.

comportamentului religios din perspectivă economică, aplicând teoria și tehnicile microeconomiei pentru a explica modele ale comportamentului religios al indivizilor, grupurilor și comunităților (aceasta fiind, de altfel, sfera de expertiză a lui Iannaccone); o a doua cale este aceea a studiului consecințelor economice ale religiei (ceea ce am văzut că a încercat Weber); a treia abordare, numită de Iannaccone „știința economică a religiei” (*religious economics*), se concentrează asupra evaluării „politicilor economice din perspectivă religioasă; în fine, o a patra manieră de abordare a acestui domeniu interdisciplinar caută să realizeze o evaluare a organizațiilor religioase din perspectiva legilor economiei de piață, urmărind sporirea eficienței cu care acestea își utilizează resursele, își fac publicitate și își sporesc șansele de creștere și dezvoltare.¹⁷

La rândul lor, R.M. McCleary și R.J. Barro, concentrându-și atenția asupra faptului că interacțiunea dintre domeniul religios și acela economic este bi-direcțională, propun o perspectivă care să țină cont permanent de acest fapt. Astfel, consideră ei, „dacă vom privi religia ca pe o variabilă dependentă, întrebarea centrală privește modul cum dezvoltarea economică și a instituțiilor politice afectează credințele și participarea la viața religioasă. Dacă vom privi religia ca pe o variabilă independentă, întrebarea cheie este cum anume religiozitatea afectează caracteristicile individuale, cum ar fi etica muncii, onestitatea și spiritul de economie, influențând astfel performanța economică”¹⁸.

Dacă vom considera religia o „variabilă dependentă”, adică dacă vom încerca să vedem cum anume dezvoltarea economică și politică influențează religiozitatea, observăm imediat, arată McCleary, că o dezvoltare economică semnificativă (evidențiată de produsul intern brut *per capita*) tinde să fie invers proporțională cu religiozitatea. Datele empirice par să confirme teza teoreticienilor secularizării, după care pe măsură ce oamenii au parte de mai multă bunăstare, devin tot mai puțin religioși (fapt exprimat de diluarea credinței religioase și de participarea tot mai redusă la actul religios). Dezvoltarea economică face ca religia să joace un rol tot mai redus în luarea deciziilor politice, în domeniul dreptului și în cel al instituțiilor sociale. Cercetătoarea americană propune patru indicatori ai influenței dezvoltării economice asupra religiei¹⁹:

a. *Educația*. Nivelul de educație este în genere proporțional cu cel al bunăstării și invers proporțional cu cel al credinței: cu cât o persoană e mai educată, cu atât va fi mai înclinată să renunțe la viziunea religioasă asupra lumii în favoarea celei științifice. Pe de altă parte, există un raport direct proporțional între nivelul de educație și acela al participării la viața religioasă a comunității: oamenii educați tind să aprecieze oportunitățile de socializare oferite de cultele religioase. În consecință, în ansamblu efectul pozitiv îl anulează pe cel negativ, astfel că nu se poate conchide că societățile mai bogate ar fi mai puțin religioase din cauza nivelului de educație mai ridicat.

b. *Valoarea timpului*. Rațiuni economice simple arată că participarea la viața religioasă va fi cu atât mai redusă, cu cât costul timpului acordat ei va fi mai mare, iar el va fi cu atât mai mare cu cât o economie e mai dezvoltată, adică venitul mediu în unitatea de timp este mai mare. Cu cât venitul mediu pe cap de locuitor e mai mare, cu atât participarea la activități religioase e mai scăzută. Cei foarte tineri și cei în vârstă, adică persoanele al căror timp e mai ieftin, tind să aibă o participare mai substanțială la viața religioasă a comunității.

c. *Speranța de viață*. Odată cu creșterea în lumea contemporană a speranței de viață, ca urmare a creșterii bunăstării, se observă o tendință de reducere a participării majorității populației la viața religioasă, urmată de o sporire a acesteia odată cu vârsta.

¹⁷ *Ibidem*, p. 2.

¹⁸ R.M. McCleary, R.J. Barro, (Spring, 2006), *Religion and Economy*, în “The Journal of Economic Perspectives”, vol. 20, No. 2, pp. 49-72.

¹⁹ R.M. McCleary, *op. cit.*

d. *Urbanizarea*. Urbanizarea are, de asemenea, un efect negativ asupra religiozității, deoarece în aceste zone participarea la activitățile religioase intră în competiție cu alte modalități mai agreabile de petrecere a timpului.

Dacă, pe de altă parte, vom considera religia o variabilă independentă, putem utiliza aceiași patru indicatori pentru a aprecia modul în care religia influențează dezvoltarea economică.

a. *Educația*. Studiile întreprinse arată că ideile religioase sunt atractive pentru persoanele cu nivel înalt de educație, deoarece ele nu pot fi confirmate sau infirmate prin argumente raționale, astfel că religiozitatea e compatibilă cu o educație elevată. Pe de altă parte, ea este un stimulent pentru productivitatea economică, deoarece promovează valori precum munca stăruitoare, onestitatea, spiritul de economie, eficiența. Se observă în consecință că membrii acelor religii care promovează intens educația tuturor membrilor lor, cum este iudaismul, se bucură de un succes economic peste medie.

b. *Valoarea timpului*. În cazul acestui indicator trebuie luat în calcul raportul dintre nivelul credinței și nivelul participării la activitățile religioase. Cercetările arată că, pentru un anumit „nivel” al credinței, creșterea participării la activitățile religioase conduce la o diminuare a creșterii economice. Prin contrast, pentru un nivel constant al participării, o sporire a nivelului credinței – mai ales a credinței în anumite compensări ce țin de viața de după moarte – tinde să conducă la o mărire a creșterii economice. În concluzie, efectul de creștere economică este determinat de o sporire a nivelului credinței în raport cu nivelul participării.

c. *Speranța de viață*. În majoritatea religiilor, ultima parte a vieții este cu precădere dedicată devoțiunii religioase, astfel că religiozitatea sporește odată cu vârsta. Aceasta înseamnă o diminuare a ei în acea perioadă a vieții în care productivitatea economică este mai mare, și deci o creștere corespunzătoare a acesteia din urmă, deoarece oamenii tind să petreacă perioada anilor mai productivi mai degrabă muncind, decât participând la viața religioasă.

d. *Urbanizarea*. Studiile întreprinse arată că urbanizarea are un efect negativ asupra religiozității, iar un nivel scăzut de participare la viața religioasă are consecințe psihologice negative asupra persoanelor, afectându-le adesea liniștea interioară, echilibrul psihic și mărinde incidența afecțiunilor depresive, ceea ce determină o scădere a performanței economice.

În concluzie, arată McCleary, dacă ne interesează efectele religiozității asupra creșterii economice, cercetările contemporane arată că un nivel ridicat al conștiinței religioase (indicat de participarea lunară la cel puțin un serviciu religios) este corelat cu un efect negativ asupra creșterii economice. De asemenea, dacă avem în vedere conținutul anumitor credințe religioase, cum ar fi aceea în existența vieții de după moarte, a paradisului și a infernului, vom constata că un nivel al religiozității mai ridicat este corelat cu o tendință de reducere a creșterii economice.